ב יהודה זולדן, באר יהודה – בבא קמא, עמ' 234-246

שיעור יז

דברי הרב ודברי התלמיד – דברי מי שומעין?

(בבא קמא נו ע"א)

פתיחה
א. טענה מדוע הוראת המשלח לעשות עבירה איננה תקפה
ב. נימוק לחייב את עושה העבירה
ג. רמב"ם: "דברי הרב ודברי העבד – דברי הרב קודמין"
סיכום

פתיחה

בגמרא (נה ע"ב – נו ע"א) מובאת ברייתא שבה ציין רבי יהושע ארבעה מקרים שבהם העושה פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים, ואחד מהם הוא "השוכר עדי שקר, פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים". הגמרא העלתה טענה לפטור אותו גם בדיני שמים: "דברי הרב [הקב"ה] ודברי התלמיד [אדם], דברי מי שומעין?".[1] ראשונים ואחרונים פירשו טענה זו כטענה של משלח נגד שליח שפעל ועשה בהוראתו של המשלח שליחות שהיא מעשה עבירה. נעיין בעיקר בדברי רש"י וממנו נלמד שזהו נימוק לחייב את השליח מפני שהיה לו לשמוע בקול ה' ולא בקול המשלח. כמו כן נעיין בדברי הרמב"ם שניסח ביטוי דומה לאמור בגמרא על מנת להסביר הלכה הקשורה להלכות מלכים.

א. טענה מדוע הוראת המשלח לעשות עבירה איננה תקפה

כאמור, על השוכר עדי שקר שאלה הגמרא:

> השוכר עדי שקר. היכי דמי? אילימא לנפשיה, ממונא בעי שלומי, ובדיני אדם נמי ניחייב! אלא לחבריה.

אם הוא שכר את עדי השקר כדי שיעידו נגד חברו ובעקבות העדות הוא הוציא כסף מחברו לעצמו, אזי עליו להחזיר את הכסף שהוא הוציא במרמה? אלא שמדובר שהוא שכר עדי שקר להוציא כסף מראובן שייתן לשמעון. תוספות (ד"ה אלא) כתב שמדובר במקרים: "כגון שאין לחבריה מה לשלם, או שהלך למדינת הים, או כגון שאין אנו יודעים שהם עדי שקר".

הגמרא ביררה מה החידוש בדברי רבי יהושע שהשוכר חייב בדיני שמים:

> והשוכר עדי שקר נמי, מהו דתימא: לימא דברי הרב ודברי התלמיד דברי מי שומעין, ובדיני שמים נמי לא ליחייב? קמ"ל.

היה מקום לומר שהשוכר יהיה פטור גם מדיני שמים, בטענה כנגד עדי השקר שלא היה להם לשמוע לדבריו ולעבור על איסור תורה ולהעיד עדות שקר, "כי דברי הרב [הקב"ה] ודברי התלמיד [שוכר עדי השקר] דברי מי שומעין?". לכן אמר רבי יהושע שהשוכר חייב בדיני שמים. מאחר שהוא שכר אותם הוא איננו יכול לטעון שהיה לו ברור שהם לא ישמעו לו, או שהוא לא התכוון באמת שהם ישקרו וממילא אינם נחשבים כמי שנשכרו על ידו.[2]

---

1 בגמרא (נדה יד ע"ב) נאמר ביטוי דומה: "אמר רבי ישמעאל... היאך מניחין דברי הרב ושומעין דברי התלמיד?". אך שם הרב הוא רבי יוסי, והתלמיד הוא רבי.

2 תוספות (נו ע"א ד"ה אלא) כתבו שדין זה שחייב בדיני שמים, הוא דווקא כששוכר עדי שקר להעיד כי במקרה כזה השוכר יודע בוודאות שישמעו לו מאחר שהוא משלם להם עבור עדותם. אבל כשהוא רק אומר לעדי שקר להעיד,

דברי רבי יהושע מופיעים בתוספתא (שבועות ג, ב) ובירושלמי (בבא קמא ו, א) באופן הבא: "השוכר עדי שקר וגבה, אינו חייב לשלם מן הדין, ואין השמים מוחלין לו". מפשט התוספתא משמע שמדובר על אדם ששכר עדי שקר להעיד כנגד חברו, ובעקבות עדותם הוא גבה את הכסף שרצה להוציא ממנו. במנחת בכורים (תוספתא שם) הסביר: "השוכר עידי שקר וגבה על ידיהם, ואין לו מה לשלם, או שהוא אומר כדין נטלתי ואי אפשר להחזיר, אף על פי כן פטור מדיני אדם". אמנם הפני משה (ירושלמי שם) הסביר את דברי התוספתא והירושלמי כפי שהגמרא בבבלי הסבירה: "כלומר לא בשוכר עדי שקר והוציא ממנו לעצמו, דזה אפילו בדיני אדם מיחייב, אלא שגבה לאחרים מחמת עידי השקר והוציא מראובן לשמעון".

הביטוי "דברי הרב ודברי התלמיד דברי מי שומעין" מופיע בסוגייתנו ובמקומות נוספים בגמרא בהקשרים שונים.[3]

[א] במשנה בהמשך פרקנו (נט ע"ב) נאמר:

> השולח את הבעירה ביד חרש שוטה וקטן – פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים, שילח ביד פיקח – פיקח חייב.

משנה זו נזכרה לעיל בסוגייתנו. על הסיפא של המשנה נאמר בגמרא (קידושין מב ע"ב):

> ואמאי? נימא: שלוחו של אדם כמותו! שאני התם, דאין שליח לדבר עבירה, דאמרינן: דברי הרב ודברי תלמיד – דברי מי שומעים?

מדוע כששילח ביד פיקח, השליח הפיקח חייב ולא משלחו, אולי נטען ש"שלוחו של אדם כמותו" ואז המשלח יהיה חייב ולא השליח? על כך השיבה הגמרא, שבמקרה זה מדובר על שליחות לדבר עבירה ואין מושג של שליחות בנוגע לעבירה, משום ש"דברי הרב [הקב"ה] ודברי התלמיד [המשלח] – דברי מי שומעים?".[4]

[ב] בגמרא (סנהדרין כט ע"א) נאמר ש"אין טוענין למסית", והסיבה היא "דרחמנא אמר: 'ולא תחמל ולא תכסה עליו' (דברים יג, ט)". על כך נאמר שם:

הוא פטור אף מדיני שמים היות שבאמירה בעלמא הוא מניח שלא ישמעו לו. כך כתבו גם הרשב"א (שם) והרב יוסף חביבא (נימוקי יוסף, כג ע"א בדפי הרי"ף). ראה גם רשב"א (שו"ת, א, סי' צט); הרב יהודה רוזאניס (משנה למלך, הל' רוצח ב, ב). דברים דומים לדברי התוספות כתב תוספות הרא"ש (קידושין מב ע"ב), אך לאחר מכן כתב שאין הכרח להסביר כך: "והא דנקט התם שוכר עידי שקר מצינא למימר דבלא שוכר נמי מחייב, והאי דנקט שוכר לאשמעי' דאפי' שוכר לא מחייב בדיני אדם". ראה גם בדברי הש"ך (חושן משפט סי' לב ס"ק ג) שדחה את דברי התוספות הללו, ובקצות החושן (שם ס"ק א). הרב זלמן נחמיה גולדברג (בתוך: אברהם שיינפלד, נזיקין, עמ' 357-356) הזכיר את מחלוקת הש"ך עם התוספות והסביר: "ובטעם החילוק שכתבו התוספות בין שוכר ובין מפתה, יש להסביר ע"פ דברי הנתיבות סי' קפח ס"ק א... שאם שכר פועל אנו אומרים שהפועל עושה על דעת משלחו, שמשלם לו שכרו. ורק כשעושה חינם, אנו אומרים שהוא עושה על דעת עצמו. ולפי זה מובן מדוע בשוכר עדי שקר חייב בדיני שמים. שהרי זה כאילו הוזק בגרמא ע"י השוכר, והגורם להיזק חייב בדיני שמים לשלם לניזק. אבל המפתה בדברים בלבד, אנו אומרים שהשליח עושה על דעת עצמו ומרצונו, ולא חשוב אפילו לגרמא לחייבו לשלם בדיני שמים". הרמ"א (שולחן ערוך, חושן משפט סי' לב, ב) פסק כתוספות. ראה שם בנושאי הכלים, ובדברי הראי"ה קוק (באר אליהו, ב, חושן משפט סי' לב ס"ק א-ד, עמ' צא-צב). ראה עוד: בירור הלכה, קידושין, עמ' קיב-קיג.

3 ביטוי זה אינו נזכר כלל בירושלמי. באוצר מדרשים (עמ' 148) מופיע בהקשר לעקידת יצחק: "אמר לו (המלאך): 'ואל תעש לו מאומה' (בראשית כב, יב). אמר לו אברהם למלאך: הקדוש ברוך הוא אמר לי לשוחטו, ואתה אמרת לא תשחטנו, דברי הרב ודברי התלמיד דברי מי שומעין? מיד 'ויקרא מלאך ה' אל אברהם שנית מן השמים. ויאמר בי נשבעתי נאם ה' כי יען אשר עשית את הדבר הזה ולא חשכת את בנך את יחידך. כי ברך אברכך והרבה ארבה את זרעך...' (שם טו-יז)". ביטוי זה מופיע גם בגמרא (תמורה כה ע"א) כמשל לכך שצו ה' קודם להחיל קדושה על חפץ מסוים, והאדם אינו יכול לשנות זאת.

4 יש סוגיות נוספות העוסקות בשליחות לדבר עברה, ובהן לא נזכר ביטוי זה (חגיגה י ע"ב, כתובות צח ע"ב, נדרים נד ע"א, בבא קמא כא ע"ב, ועוד).

> אמר רבי שמואל בר נחמן אמר רבי יונתן: מניין שאין טוענין למסית? מנחש הקדמוני, דאמר רבי שמלאי: הרבה טענות היה לו לנחש לטעון ולא טען, ומפני מה לא טען לו הקדוש ברוך הוא – לפי שלא טען הוא. מאי הוה ליה למימר: דברי הרב ודברי תלמיד, דברי מי שומעין? דברי הרב שומעין.

הנחש הקדמוני הסית את האשה לאכול מעץ הדעת, כשאמר לה "כי יודע אלקים כי ביום אכלכם ממנו... והייתם כאלקים יודעי טוב ורע" (בראשית ג, ה). הוא היה יכול לטעון טענות לזכותו ולא טען, ואף הקב"ה לא טען לזכותו כי "אין טוענין למסית". על כך שאלה הגמרא איזו טענה יכול היה הנחש לטעון? והתשובה היא שהנחש היה יכול לטעון "דברי הרב [הקב"ה] ודברי התלמיד [הנחש] – דברי מי שומעין?! דברי הרב שומעין".

התוספות (שם ד"ה דברי) שאלו שאם כך, כל מסית יפטור עצמו בטענה זו? תשובת תוספות היא:

> ויש לומר דדוקא נחש שלא נצטוה שלא להסית ולא נענש אלא לפי שבאת תקלה על ידו. אבל מסית שנצטוה שלא להסית, נמצא כשמסית עובר.

מהות העבירה של המסית היא להצליח להסית נגד ה', אשר על כן המסית אינו יכול לטעון שצפוי שהמוסת לא ישמע לו. הראי"ה קוק (אצל: הרב יעקב פילבר, לאורו, עמ' רכג) הסביר שבכל שליח לדבר עבירה הפעולה נגמרת על ידי השליח ולכן יש לומר "דברי הרב ודברי התלמיד דברי מי שומעים", אבל מסית חייב רק על ההסתה עצמה, בלי קשר לתוצאה, אם המוסת שמע בקולו ועבד עבודה זרה או לא. "וממילא אין שייך 'אין שליח לדבר עבירה' ולא 'דברי הרב ודברי התלמיד דברי מי שומעין'".[5]

בכל המקומות מופיע הביטוי כטענה: "מהו דתימא לימא: דברי הרב ודברי התלמיד..." (בבא קמא נו ע"א); "דאמרינן: דברי הרב ודברי תלמיד..." (קידושין מב ע"ב); "...שאין טוענין למסית... הרבה טענות היה לו לנחש לטעון ולא טען. ומפני מה לא טען לו הקדוש ברוך הוא? לפי שלא טען הוא. מאי הוה ליה למימר: דברי הרב ודברי התלמיד..." (סנהדרין כט ע"א).

גם בסוגייתנו ניכר שמדובר בטענה. הגמרא שאלה, מה המיוחד באותם ארבעה מקרים שציין רבי יהושע שהדין הוא "פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים", הרי יש מקרים נוספים שכך הדין? ותשובתה היא שאלמלי דברי רבי יהושע היה מקום לחשוב שבמקרים אלו גם בדיני שמים יהיו פטורים בשל טענות שונות. במקרה של "הכופף קמתו של חבירו" – "מהו דתימא לימא מי הוה ידענא דאתיא רוח שאינה מצויה, ובדיני שמים נמי לא ליחייב? קמ"ל". "מהו דתימא לימא" – יטען אותו שכפף את הקמה: מניין יכולתי לדעת שתנשוב רוח שאינה מצויה? וגם לפי "רב אשי דאמר נמי טמון איתמר, מהו דתימא: אנא כסויי כסיתיה ניהלך, ובדיני שמים נמי לא ליחייב? קמ"ל". "מהו דתימא" – יטען אותו שכפף, כוונתי הייתה לכסות את התבואה כדי שלא תישרף מיד.

במקרה של "היודע עדות לחבירו ואינו מעיד לו נמי, מהו דתימא: מי יימר דכי הוה (אתינא) מסהדינא ליה הוה מודה? דלמא הוה משתבע לשקרא, ובדיני שמים נמי לא ליחייב? קמ"ל". "מהו דתימא" יטען העד שהוא ממילא לא הפסיד לחברו דבר בכך שלא העיד לטובתו, כי עד אחד אינו יכול לחייב ממון אלא רק שבועה, ומי אמר שאותו אדם היה מודה על האמת שהוא חייב ממון כדי להינצל משבועת שקר? אולי היה ממשיך לכפור והיה נשבע לשקר, וממילא זה שלא העיד לא גרם להפסד ממון לתובע.

בין המקרה של "הכופף קמתו של חבירו" לבין המקרה של "היודע עדות לחבירו ואינו מעיד לו", מופיע המקרה של "השוכר עדי שקר". המכנה המשותף לכל המקרים הללו הוא שהייתה אפשרות לומר שלנתבע יש טענות ונימוקים לפטור מלא, אפילו בדיני שמים.

מה משמעות אמירה־טענה זו: "דברי הרב ודברי התלמיד דברי מי שומעין"? להלן שני פירושים:

---

5 עוד על חומרת מעשיו של מסית ראה בספרי: "התראה במסית", באר יהודה – סנהדרין, עמ' 181-168.

א. אמנם המשלח ביקש מהשליח לעשות שליחות, אך המשלח ביקש זאת מתוך ידיעה שחובתו של השליח לסרב לה, ומצופה שהוא אכן יסרב, כי השליחות נוגדת את רצון ה'.[6]

ב. המשלח אכן בטוח שהשליח לא ישמע לו כי שליחות כזאת איננה לגיטימית כלל, וממילא אין להחשיבה כשליחות והשליח עשה את העברה על דעת עצמו.[7]

הסברים אלו הם בעקבות המקרים שעסקנו בהם: משלח או משכיר שפונים לאנשים ברי דעת שיעשו פעולה שיש בה עבירה, והמכנה המשותף לשני המקרים הללו הוא שהטענה "דברי הרב ודברי התלמיד..." מסבירה מדוע המשלח או השוכר פטורים, ולא מדוע השליח או העד חייבים.

ב. נימוק לחייב את עושה העבירה

נראה שרש"י הסביר שהביטוי "דברי הרב ודברי התלמיד..." הוא נימוק לכך שהשליח או העד יהיו חייבים. בגמרא (בבא מציעא י ע"ב) נזכר גם כן "קיימא לן: אין שליח לדבר עבירה" ועל כך אמר רבינא: "היכא אמרינן דאין שליח לדבר עבירה – היכא דשליח בר חיובא הוא...". רש"י (ד"ה בר חיובא) הסביר: "בר חיובא הוא – שאף הוא מוזהר על הדבר, התם פטור השולח, דאמרינן ליה דברי הרב ודברי התלמיד דברי מי שומעין, ולא היה לו לעשות".[8] כך כתב רש"י במקום נוסף (נא ע"א ד"ה אין): "אין שליח לדבר עבירה – להתחייב שולחו, אלא שליח מיחייב, וסברא הוא, דאמרינן ליה: דברי הרב ודברי התלמיד דברי מי שומעין".[9] בשני המקומות כתב רש"י: "דאמרינן ליה" – בית הדין הוא שאומר לשליח ש"לא היה לו לעשות". רש"י (בבא מציעא ח ע"א ד"ה פטור) הסביר גם כן: "המשלח פטור מלשלם כפל, דקיימא לן: אין שליח לדבר עבירה להתחייב שולחו, אלא שליח, דדברי הרב ודברי התלמיד דברי מי שומעין?".

בסוגייתנו (נו ע"א) כתוב: "לימא דברי הרב [הקב"ה] ודברי התלמיד [המשכיר], דברי מי שומעין?" רש"י (ד"ה דברי) גרס אחרת: "דברי הרב שומעין – והיה להם שלא יעידו". המשפט השלם הוא: "לימא דברי הרב [הקב"ה] ודברי התלמיד [המשכיר], דברי הרב שומעין!".[10] אין מדובר על טענה, אלא "לימא" - אמירה ברורה של בית הדין לשליח: במצב שיש סתירה בין דברי הרב לדברי התלמיד "דברי הרב שומעין". כל אדם בר דעת יודע ומבין שהמעשה המדובר הוא מעשה עברה ומנוגד לרצון ה', והיה עליך לסרב להוראה. גם את המקרים הנוספים בסוגייתנו, הכופף קמתו של חברו והיודע עדות לחברו ואינו מעיד, יש להסביר שאין מדובר על

---

6 תוספות (נו ע"א תוד"ה אלא; עט ע"א ד"ה נתנו), שיטה מקובצת בשם תוס' שאנץ (בבא מציעא י ע"ב), תוספות (קידושין מב ע"ב ד"ה אמאי) וריטב"א (שם ד"ה שאני). ראה במהדורות מוסד הרב קוק בהערות המהדירים (שטמ"ק – הרב יוסף יוזפא רוזנברג; ריטב"א – הרב אברהם דינין) שציינו לפוסקים ולפרשנים שדנו בדברי התוספות שאנץ והריטב"א הללו. הרב מאיר אבולעפיא (יד רמ"ה, סנהדרין כט ע"א) כתב: "וש"מ דהא דקי"ל בעלמא דאין שליח לדבר עבירה, דוקא היכא דטעין משלח דברי הרב ודברי תלמיד דברי מי שומעין, אבל היכא דלא טעין מיחייב". ראה עוד: סמ"ע (חושן משפט סי' קפב ס"ק ב, וסי' שמח ס"ק כ), רמ"א (שולחן ערוך חושן משפט, סי' שפח, טו בשם התשב"ץ, ובנושאי כלים שם) והרב פנחס הלוי הורוויץ (ספר המקנה, קידושין מג ע"א).

7 רבי עקיבא איגר (בבא מציעא י ע"ב): "לכאורה נראה דהך סברא היינו שהיה לו לשמוע לדברי הרב והוי שליחות באיסור ואין שליח בזה"; הרב יהושע פלק (פני יהושע, קידושין מב ע"ב, ד"ה גמרא והדתניא). אחרונים דנו בנפקא מינות בין הפירושים - כשהשליח היה שוגג, או כשהשליח מוחזק לעשות עברה זו, ואכמ"ל.

8 כך הסביר גם הרב יוסף חביבא (נימוקי יוסף, בבא מציעא ה ע"ב בדפי הרי"ף).

9 כך מופיע בשם חידושי תלמיד הרשב"א והרא"ש (שיטה מקובצת, בבא קמא שם). את דברי רש"י (קידושין מב ע"ב): "אין שליח – חשוב שליח לדבר עבירה שיתחייב שולחו, אלא הרי הוא כעושה מאיליו", יש לפרש שאין הכוונה שהיות ששליחות לדבר עברה אינה לגיטימית ממילא נחשב השליח כעושה על דעת עצמו, אלא שגם אם יש ערך לשליחות, החובה מוטלת על השליח לשקול אם מותר או אסור לעשות את המעשה, ואם המעשה אסור הרי שהאחריות היא רק עליו. כך הסביר את דברי רש"י הללו הרב שמואל בורנשטיין (שם משמואל, מועדים ראש השנה, תרע"ד): "ברש"י קידושין דאין שליח לדבר עבירה והוא כעושה מאליו, והיינו דהא דמעשה השליח מתיחס למשלח הוא משום דהשליח נמשך אחר דברי המשלח, אבל לדבר עבירה שאין לשליח להיות נמשך אחר דברי המשלח, דדברי הרב ודברי התלמיד דברי מי שומעין, אלא השליח ברוע בחירתו בחר לעשות המעשה, על כן הרי הוא כעושה מאליו". הרב יצחק נוניס בילומנטי (שער המלך, הל' מעילה ז, ב [בסוף]) הסביר את דברי רש"י: "חשיבא כעושה הדבר מאליו, בלא דעת בעה"ב".

10 אמנם בדברי הנחש המסית (סנהדרין כט ע"א) מילים אלו הן חלק מהטענה: "דברי הרב ודברי תלמיד דברי מי שומעין? דברי הרב שומעין". אכן אצל הנחש מופיע "דברי הרב ודברי התלמיד..." כטענה, אך אין הכרח להסביר את דברי האגדה הללו גם במישור ההלכתי.

טענות אלא אמירות של בית הדין. "מהו דתימא לימא" – היה מקום שבית הדין יאמר שיש מקום לפטור אותם גם מדיני שמים מסיבות שונות, והתשובה היא "קמ"ל", שאינו כן.

כך ניתן להסביר את המשנה (נט ע"ב) "...שלח ביד פקח הפקח חייב". הגמרא (קידושין מב ע"ב) שאלה:

> ואמאי? נימא: שלוחו של אדם כמותו! שאני התם, דאין שליח לדבר עבירה, דאמרינן: דברי הרב ודברי תלמיד – דברי מי שומעים?

"נימא" – אנו בית הדין נאמר ששלוחו של אדם כמותו, ונחייב את המשלח? והדחייה היא שאין שליח לדבר עבירה כי אנו בית הדין "אמרינן" – פונים לשליח הפיקח ואומרים לו שהאחריות הבלעדית היא עליו, כי ברור למי יש לשמוע במקרה שיש סתירה בין דברי הרב – הקב"ה, לבין דברי התלמיד – המשלח.[11]

ג. רמב"ם: "דברי הרב ודברי העבד - דברי הרב קודמין"

נראה שאף הרמב"ם הבין כדברי רש"י את משמעות הביטוי "דברי הרב ודברי התלמיד...", אם כי הוא ניסח אותו אחרת. הרמב"ם לא הזכיר את הביטוי כפי שהוא נזכר בגמרא בכל ההלכות שבהן הוא פסק שאין שליח לדבר עברה (הל' נזקי ממון יד, ה-ו; הל' רוצח ב, ב-ג; הל' מעילה ז, א-ב), או את דינו של השוכר עדי שקר (הל' עדות יז, ו).[12] רק במקום אחד כתב הרמב"ם ביטוי דומה מאוד, כשעסק בחובה לשמוע להוראות מלך, ובאיסור לשמוע לדבריו כשההוראות סותרות את דיני התורה.

הרמב"ם (ספר המצוות, מצוות עשה קעג) כתב:

> כל זמן שיצוה המלך הזה צווי שלא יהיה סותר מצוה מן התורה, הנה אנחנו חייבים לשמוע מצותו. ומי שיעבור על מצותו ולא ישמע אליו הנה מותר למלך להרגו בכל עניין שירצה, וכמו שאמרו אבותינו על עצמם: "כל איש אשר ימרה את פיך ולא ישמע אל דברך לכל אשר תצונו יומת" (יהושע א, יח).

הרמב"ם (הל' מלכים ג, ח) הרחיב ופירט עוד:

> כל המורד במלך ישראל יש למלך רשות להרגו, אפילו גזר על אחד משאר העם שילך למקום פלוני ולא הלך, או שלא יצא מביתו ויצא חייב מיתה, ואם רצה להרגו יהרג, שנאמר: "כל איש אשר ימרה את פיך" (יהושע א, יח). וכן כל המבזה את המלך או המחרפו יש למלך רשות להרגו, כשמעי בן גרא.

הרמב"ם הדגים את דבריו על מורדים במלך, ממקרים בתנ"ך. "גזר על אחד העם שילך למקום פלוני ולא הלך" – דוד ציווה את אוריה החתי ללכת לביתו והוא לא עשה זאת (שמואל ב יא, ח-יא).[13] "שלא יצא מביתו ויצא" – שלמה ציווה את שמעי שלא יצא ממקומו (מלכים א ב, לו-מו). דוגמה למבזה ומחרף היא שמעי בן גרא שביזה את דוד ביציאתו מירושלים (שמואל ב טז, ה-ח).[14] הרמב"ם גם ציין את הפסוק שממנו למדה הגמרא את מקור הסמכות של המלך, כבסיס לכך שמלך רשאי גם להרוג את מי שמורד בו ואת המבזה אותו. המורד

---

11 המהרי"ט אלגאזי (הלכות בכורות פרק ד אות ל) כתב בנוגע לאדם ששלח את אשתו או עבדו לעשות עבירה: "ואין לומר דאם צוה לעבדו או לאשתו שכפופים לעשות ציוויו שאני... כיון שכפופים לעשות ציוויו המשלח חייב, כיון דלגבי דידהו לא שייך לומר: אי בעי עביד אי בעי לא עביד, דבעל כרחו עושים ציוויו. דהא ליתא... בעבד ואשה אף דכפופים, מ"מ יכולין להשתמט ממנו שלא לעשות ציוויו, מטעם דברי הרב ודברי התלמיד דברי מי שומעין". אין זו טענה של הבעל או האדון של העבד, אלא נימוק המסביר מדוע האישה והעבד יהיו חייבים אם צייתו לבעל או לאדון. מצופה מכל אדם, גם ממי שכפוף לאחר, שלא לעבור עבירה אלא לשמוע לצו ה'.

12 כך גם בטור ובשולחן ערוך (חושן משפט, סי' לב, ב – השוכר עדי שקר; חושן משפט סי' תיח, ח – שולח פקח להבעיר אש).

13 דברי הרמב"ם כאן תואמים לדברי רבנו מאיר אביו של רבנו תם המובאים בתוספות (שבת נו ע"א ד"ה דאמר; קידושין מג ע"א ד"ה מורד) שהסבירו מדוע אוריה נחשב מורד במלכות.

14 הרחבה בעניין שמעי ושלמה ראה בספרי: "צוואת דוד לשלמה", שבות יהודה וישראל, עמ' 514-524.

או המבזה התחייבו מיתה במעשיהם, אך "יש למלך רשות" – הדבר נתון לשיקול דעתו של המלך אם לממש את עונש המיתה אם לאו.[15]

אך לא כל הפרת פקודה היא מרידה במלכות. ישנן פקודות שאין לקיימן והמפר אותן איננו נחשב למורד במלכות. שלטון בשר ודם מחויב לשמור תורה ומצוות, ועל כן פקודה העומדת בניגוד לתורה ולמצוותיה, אין לקיימה. כך כתב הרמב"ם בהלכה שאחריה (שם ט):

> [א] המבטל גזרת המלך בשביל שנתעסק במצות, אפילו במצוה קלה – הרי זה פטור. דברי הרב ודברי העבד, דברי הרב קודמין.
>
> [ב] ואין צריך לומר אם גזר המלך לבטל מצוה, שאין שומעין לו.[16]

גם כאן ביסס הרמב"ם את ההלכה על המסופר בתנ"ך.

[א] בחלק הראשון של ההלכה כתב הרמב"ם על מי ש"מבטל גזרת מלך". מלך גזר צו, אך אין מגמתו בצו זה לבטל או לסתור את האמור בתורה, אלא שבפועל גזרתו היא סתירה למצווה. נראה שהדוגמה לדבר היא המקרה של עמשא הנזכר בגמרא (סנהדרין מט ע"א). עמשא לא גייס את הלוחמים מאחר שעסקו בתורה, שכן אף שדוד המלך לא התכוון לכתחילה בפקודתו לבטל מצווה, הרי שבפועל נוצרה התנגשות בין צו המלך ללימוד תורה. מי שמבטל גזרת מלך כזאת אינו נקרא מורד במלכות והוא פטור מעונש, בניגוד למורד במלכות שנזכר בהלכה הקודמת.[17]

[ב] בחלק השני של ההלכה עסק הרמב"ם במלך שגזר לבטל מצווה. גזרה כזאת איננה חוקית ועל כן "אין שומעין לו".[18] גם כאן ביסס הרמב"ם את דבריו על המסופר בתנ"ך. כוונתו לאבנר ולעמשא שסירבו לפקודתו של שאול להרוג את כהני נוב, על פי המסופר בירושלמי (סנהדרין י, ב):

> "ויאמר המלך לרצים הנצבים עליו סבו והמיתו כהני ה' כי גם ידם עם דוד וכי ידעו כי ברח הוא ולא גלו את אזני" (שמואל א כב, יז). מי היו? אמר רב שמואל בר רב יצחק: אבנר ועמשא היו. אמרו ליה: כלום אית לך עלינן אלא הדין זונרא והדין כלינירין? הא טריפין לך [אותות או כלי נשק שונים, הרי הם מוחזרים לך]. "ולא אבו עבדי המלך לשלוח את ידם בכהני ה'" (שמואל שם).

המוכנות להחזיר את האותות או אף את כלי הנשק היא ביטוי לכך שאין להם ערך וחשיבות אם נשיאתם מחייבת מילוי פקודות בלתי חוקיות.[19]

דברי הרמב"ם הללו מזכירים כמובן את הביטוי בהקשר לדין "אין שליח לדבר עברה", אך כשנקביל את הביטויים נשים לב להבדלים בולטים:

גמרא:	דברי הרב ודברי התלמיד,	דברי מי שומעין?
רמב"ם:	המבטל דברי מלך... דברי הרב ודברי העבד,	דברי הרב קודמין.

---

15 הרחבה בביאור הלכה זו ראה בספרי: "מלך דן בדיני נפשות - מורד במלכות", באר יהודה – סנהדרין, עמ' 346-359.

16 במקומות נוספים התייחס הרמב"ם למצב שמלך גוזר לבטל מצווה (הל' יסודי התורה ה, ג): "בשעת הגזרה, והוא שיעמוד מלך רשע כנבוכדנצר וחביריו, ויגזור גזרה על ישראל **לבטל דתם** או מצוה מן המצות, יהרג ואל יעבור אפילו על אחת משאר מצות, בין נאנס בתוך עשרה בין נאנס בינו לבין עובדי כוכבים". על גזרות היוונים כתב הרמב"ם (הל' חנוכה ג, א): "בבית שני כשמלכו יון גזרו גזרות על ישראל **ובטלו דתם** ולא הניחו אותם לעסוק בתורה ובמצות". ראה הרחבה בספרי: "גבולות הציות – פקודה בניגוד לתורה", שבות יהודה וישראל, עמ' 278-245.

17 הרב יעקב אריאל ("הפרת פקודה משום מצוה", שו"ת באהלה של תורה, א, עמ' 84-90) הסביר שכוונת הרמב"ם בדבריו "הרי זה פטור" היא שאין כאן היתר לכתחילה אלא פטור בדיעבד. לדברינו, המילה "פטור" באה בניגוד ל"חייב מיתה" שבהלכה הקודמת, ואין צורך להבחין בין דיעבד לבין לכתחילה.

18 הראי"ה קוק (אגרות הראי"ה, ג, אגרת תתקמד) כתב שהתורה חידשה שהציווי לשמוע למלך כה חמור ומי שאינו שומע לו חייב מיתה, אך יש בו גם כן קולא גדולה שהוא נדחה מפני כל מצווה ותלמוד תורה, וציין לדברי הרמב"ם הללו.

19 להרחבה על הריגת כהני נוב ראה בספרי: "מנהיג שהחריב עיר ומשכן", שבות יהודה וישראל, עמ' 501-513.

אם גזר המלך לבטל מצוה, שאין שומעין לו.

דברי התלמיד – דברי העבד: הביטוי בגמרא מצביע על מתח בין דברי הרב לבין דברי התלמיד. אך הרמב"ם חידד את היחסים שבין הקב"ה למלך בשר ודם כיחסי אדון ועבד. כך נמצא כבר בפסוקים במספר מקומות,[20] וגם הרמב"ם ציטט פסוקים אלו בהסבירו את יחסי מלך בשר ודם עם הקב"ה באופן זה,[21] וכך כתב הרמב"ם בהסבירו את ההלכה כאן. יחסי אדון ועבד – אין הכוונה ל"עבד" במובן של הלכות עבדים, עבד עברי או עבד כנעני, אלא לביטוי שכוונתו קבלת מרות. גם המלך כפוף לצו ה', ועל כן דברי הרב [הקב"ה] קודמים לדברי העבד [המלך].[22]

דברי מי שומעין? – דברי הרב קודמין!: הביטוי בגמרא מופיע כשאלה: כשיש מתח בין דברי הרב לבין דברי תלמיד, למי צריך לשמוע? התשובה ברורה על אף שאינה כתובה: לדברי הרב. הרמב"ם הציג את המתח בין דברי הרב [הקב"ה] ודברי העבד [המלך], והשיב תשובה ברורה: "דברי הרב קודמין".

הבדל נוסף הוא שהרמב"ם כתב ש"דברי הרב קודמין" ולא כתב "דברי הרב שומעין". לפי הגמרא השאלה היא למי יש לשמוע – לרב או לתלמיד, כשהתשובה ברורה: לרב. לפי הרמב"ם יש לשמוע לשניהם, אלא שדברי הרב קודמים. זה במקרה שדברי המלך – העבד, הם נכונים וטובים, וברמה העקרונית יש לשמוע לו, אך נוצר מצב של התנגשות עם פעולה של מצווה, ובמצב כזה דברי הרב קודמים.

כאמור לעיל, יש ראשונים שהסבירו שזו טענתו של המשלח כלפי השליח הפוטרת אותו מאחריותו למעשה האסור. זכותו של המשלח לבקש למלא את השליחות, מתוך ידיעה שחובתו של השליח לסרב לבקשה. אך הסבר זה אינו מתאים לצו של מלך. בשליחות רגילה אין לשליח שום מחויבות לשמוע למשלח, ואדרבה מצופה ונדרש ממנו לסרב לשליחות אם יש בה מעשה אסור. אך בצו מלך קיימת חובה בסיסית לשמוע להוראתו של מלך, ועל כן הטענה של המשלח – המלך, סבור הייתי שלא ישמע, אינה מספקת.[23] על פי הסבר אחר, ההנמקה "דברי הרב ודברי התלמיד דברי מי שומעין" איננה טענה בפיו של המשלח כלפי השליח, או ציפייה מהשליח שלא יעבור עברה. היא באה לומר ששליחות כזו איננה לגיטימית כלל ולפיכך אין זו כלל שליחות, וממילא השליח עשה את העברה על דעת עצמו. מבחינה זו, אכן סברה זו יכולה להתאים גם כששלטון מצוֶה. כשם ששליחות אסורה היא עברה על האמור בתורה, ועל כן איננה נחשבת כלל לשליחות, כך פקודה אסורה של מלך היא פקודה בלתי חוקית, וממילא איננה נחשבת לפקודה. מבצעה עושה כן על דעת עצמו, והוא הנושא באחריות.

אלא שלמרות הדמיון בין "דברי הרב ודברי התלמיד, דברי מי שומעין" ובין "דברי הרב ודברי העבד, דברי הרב קודמין", אלו הן הנמקות שונות. סברת "דברי הרב ודברי התלמיד, דברי מי שומעים" באה לומר שהפקודה-השליחות איננה לגיטימית, ועל כן השליח הוא הנושא באחריות, והוא חייב כלפי שמיא אם עבר

---

20 על יחסי מלך בשר ודם עם מלך מלכי המלכים כיחסי אדון ועבד: שמואל ב ג, יח; ז, ה; כא, כה; מלכים א ג, ו-ח; תהלים יח, א; לא, יז, ועוד רבים. גם יחסי המלך והעם הם כיחסים של אדון ועבד: (שמואל א יז, לב-נח; יט, ד, ועוד. כך ביטא זאת גם הרמב"ם בכמה מקומות: הל' גזלה ואבדה ה, יג; טז, יח; הל' מלכים ב, א, ה; ג, ד; ד, ו, ועוד.

21 הל' מלכים א, ח; ב, ו.

22 במדרש הגדול (בראשית ג, יז) נדרש על הפסוק: "ותאכל מן העץ אשר צויתיך לאמר לא תאכל ממנו" כך: "לך צויתי, לה לא צויתי, היה לך לשמור מצותי. דברי הרב ודברי העבד דברי הרב קודמין". במקום אחר במדרש הגדול (ויקרא יט, ג) נדרש על הפסוק: "איש אמו ואביו תיראו" כך: "יכול אם אמר לו אביו ואמו לעבור על אחת מכל מצוות האמורות בתורה ישמע להן? תלמוד לומר: 'ואת שבתתי תשמרו' (שם) כולכם חייבין בכבודי. 'אני ה'' (שם) דברי הרב ודברי העבד, דברי הרב קודמין". גם כאן מופיע הביטוי: "דברי הרב ודברי העבד". מדרש הגדול הוא מדרש מאוחר שנערך על ידי הרב דוד בן עמרם עדני, מהעיר עדן בתימן. הוא ליקט מדרשים המופיעים בתלמודים, במדרשים ובתרגומי התנ"ך, וכן מדברי הגאונים והראשונים, ובעיקר מדברי הרמב"ם, וכן הוסיף דברים משלו. ייתכן שהיה מדרש קדום שבו היה כתוב כך, או שהמחבר הסתמך על דברי הרמב"ם שכתב בנוסח: "דברי הרב ודברי העבד".

23 ראה את דברי רבנו חננאל (בתוך אוצר הגאונים קידושין, לקוטי פירוש רבנו חננאל, עמ' 31) שכתב כן. ראה עוד רד"ק (שמואל ב יב, ט).

את העברה או ביטל את המצווה. לעומת זאת, סברת "דברי הרב ודברי העבד, דברי הרב קודמין" באה לומר שאמנם הפקודה לגיטימית, אך השליח – החייל או האזרח – שאיננו ממלא את ציוויו של המלך פטור כי הוא עסק בדבר מצווה, ואין להחיל עליו דין מורד במלכות. "דברי הרב קודמין", אבל יש מקום גם לציוויו של העבד.

דברי מי שומעין? – שאין שומעין לו!: סוף דברי הרמב"ם, כשמלך גוזר לבטל מצווה, תואם למקרים שבגמרא, אדם שולח או שוכר אדם אחר לעשות פעולה אסורה. במצב כזה הרמב"ם היה צריך לנסח את ההלכה כך: 'אם גזר המלך לבטל מצוה... שאין שומעין לו, שדברי הרב [הקב"ה] ודברי העבד [המלך], דברי מי שומעין', אך הרמב"ם פסק דברים ברורים: "ואין צריך לומר... שאין שומעין לו".

סיכום

"דברי הרב [הקב"ה] ודברי התלמיד [אדם], דברי מי שומעין?". זו שאלה שהתשובה לה ברורה: "דברי הרב שומעין". ראשונים ובעקבותיהם אחרונים הסבירו שביטוי זה הוא טענתו של המשלח הפוטרת אותו מאחריותו למעשה האסור. הפטור מבוסס על ההנחה של המשלח שהשליח הוא בר דעת ולא ישמע לו לעשות פעולה אסורה, או שיבין כמובן מאליו שבקשה למלא שליחות אסורה איננה לגטימית, ועל כן אין לראות את בקשת השליחות כשליחות. מרש"י משמע שביטוי זה הוא נימוק לחיוב השליח. מצופה מבר דעת שיבין שהמעשה אסור, וממילא הוא בחר לעשות את המעשה מבחירתו.

הרמב"ם לא הזכיר ביטוי זה בהלכות שבהן פסק את המקרים שנידונו בגמרא, אך כתב ביטוי דומה בנוגע להתנגשות בין קיום צו מלך לבין קיום מצווה: "דברי הרב ודברי העבד, דברי הרב קודמין". לפי הגמרא השאלה היא למי יש לשמוע – לרב או לתלמיד, ולפי הרמב"ם יש לשמוע לשניהם, אלא שדברי הרב קודמים. יש מקום לצו המלך וברמה העקרונית צריך לקיים את דבריו, אך יש מצבים של התנגשות והחובה לשמוע לדבר ה' קודמת. כשהרמב"ם עסק בהמשך ההלכה במלך שגזר לבטל מצווה, הוא לא הציג כלל את ההתלבטות לדברי מי שומעים, ובמקרה כזה: "ואין צריך לומר אם גזר המלך לבטל מצוה, שאין שומעין לו".